

НА ДОПОМОГУ СТУДЕНТАМ

DOI: 10.20535/2307-5244.47.2019.158275

Т. Вукова*Інститут історії України Національної академії наук України**Т. Б. Вукова**Department of History of Ukraine**National Academy of Sciences of Ukraine***СТАВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДО КРИМСЬКИХ
ТАТАР ПІД ЧАС ГОЛОДУ 1921–1923 РР.***Attitude of Soviet Regime towards Crimean Tatars
during the 1921–1923 Famine*

У листопаді 1920 р. в Криму було остаточно встановлено радянську владу й розпочалося приведення півострова до стану, в якому вже перебували території, які більшовики захопили раніше. За словами заступника Л. Троцького в Реввійськраді РСФРР Є. Скляньського, «оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко просунемо його до загального революційного рівня Росії» (Див.: Мельгунов, С. П. 1990, с. 66). Більшовики почали впроваджувати до життя ті самі методи господарювання, які використовували під час попереднього володарювання в 1918 та 1919 рр. Передусім це стосувалося аграрного питання. Голова Кримревкому Бела Кун у січні 1921 р. посилав до повіткомів продзагони з такими вказівками: «Створюйте ударні групи, надсилаючи їх до найбільш заможних пунктів повіту, перекидаючи їх після виконання завдання до наступних слабких районів. Вимагайте допомоги з боку військових частин»¹.

І продзагони вправно взялися до справи. Вже через місяць повітові організації доповідали Сімферополю: «На місцях проводиться нещадна реквізіція будь-якого роду продуктів харчування й першої необхідності»².

В березні 1921 р. Кримревком прискорив темпи відбору хліба у населення. Для цього було ухвалено організувати при сільських ревкомах «трійки для вилучення схованого посівматеріалу та розкладки», а також «виставити застави, щоб затримати всі нормовані продукти і конфісковувати їх»³. Якщо хліба в селян було мало і продзагони вважали, що місцеві мешканці десь його «переховують», звичними стали арешти селян та утримання їх у підвалах доти, доки їхні родичі не внесуть потрібну кількість зерна. Всім іншим мешканцям заборонялося виїжджати за межі села, щоб знайти про-

¹ Державний архів Автономної Республіки Крим (Держархів Автономної Республіки Крим). Ф.-Р.1188. Оп. 3. Спр. 188. Арк. 39.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р.1188. Оп. 3. Спр. 188. Арк. 350.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р.1188. Оп. 3. Спр. 188. Арк. 363.

довольство десь в іншому місті. Саме так чинили продзагони в селах Юхари Керменчік і Ашаги Керменчік Коккозського району та в багатьох інших¹.

Якщо протягом 1918–1919 рр. продзагони, які створили більшовики, відібрали в селян 107,9 млн. пудів продовольства, то в 1920–1921 рр. цифра відібраних «надлишків» досягла 367 млн. пудів (Гражданская война... 1987, с. 483). Армійські продоргани також мали право самостійно вести заготівлі й попрямували в кримські села паралельно з продзагонами. При цьому вони не вважали за потрібне надавати селянам будь-який документ (квитанцію чи розписку), який би підтверджував вилучення в них продуктів та майна². Тому немає нічого дивного в тому, що невдовзі до тих самих селян з подібною метою приходили знову — вже представники обласного продовольчого комітету.

Вилучення зерна підірвало мотивування до праці в аграрному секторі. Знову, як і в 1918–1919 рр., почали скорочуватися посівні площі.

Грабували не тільки так званих «заможних» (яких тоді на півострові вже практично не залишилося), а всіх, хто мав хоч щось. Дуже характерною є скарга, що надійшла від групи кримських татар з Бахчисарая до члена Кримревкому С. Меметова: «Дії каральних органів мають шовіністичний характер. Відбуваються арешти без жодного приводу, реквізуються взагалі всі продукти, меблі, одяг та ін.»³. З Феодосійського ревкому в травні 1921 р. до Сімферополя було надіслано повідомлення, в якому зазначалося: «більшість [населення] голодує, не маючи для обміну нічого окрім вина та тютюну, продаж та обмін яких суворо заборонені»⁴. А через кілька тижнів, 27 червня, цей самий ревком знову звернувся до Кримревкому з таким проханням: «якщо він так і не надав дозволу селянам на продаж вина та тютюну, то нехай надасть дозвіл на продаж хоча б дров та дров'яного вугілля навіть у мінімальних розмірах»⁵. На цей лист Кримревком також відповів відмовою.

За вказівкою московського центру з півострова вивозили всі запаси. Місцева влада протягом весни 1921 р. намагалася дещо зробити, аби припинити цей грабунок. Так, у постанові по доповіді голови ЦВК Ю. Гавена на безпартійній татарській конференції (травень 1921 р.) зазначалося: «Розслідувати винних у поданні статистичних відомостей про те, що у Криму 9 млн. пудів хліба, в той час як насправді було 2 млн.»⁶.

Про економічний грабунок Криму з боку радянської влади розповів у доповіді, надісланій до Москви, член колегії Наркомату в справах національностей РСФРР М. Султан-Галієв: «Друге, що створило ненормальні умови в Криму — це його економічне знекровлення, штучне проведене Південним

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р.136. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 8–9.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р.1188. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 7.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 50.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 1188. Оп. 3. Спр. 188. Арк. 562 зв.

⁵ Держархів Автономної Республіки Крим. Спр. 48. Арк. 301.

⁶ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 174.

фронтом. Після завоювання Криму на цій дрібній території перебувало цілих шість армій: Перша й Друга кінні армії Будьонного, армія Махна, Шо-ста та Четверта та ще якісь з армій. Всі вони годувалися за рахунок Криму й кожна з них, коли покидала Крим, вивозила з собою величезну кількість “трофейних продуктів”, а також коней й т.п. Деякі червоноармійські загони займалися грабунками й жодного разу їх не вдалося зупинити. Це мені підтвердив й Ліде (секретар Кримського обкому партії. — Т. Бикова). Характерно, що в Сімферополі, де в мирний час було не більше 80 тис. населення, тепер разом з 4-ю армією, яка там перебуває, вміщується 200 тис. осіб. Зрозуміло, що все це разом взяте поглиблює жахливий стан економічної кризи в усьому Криму» (Султан-Галиєв, М. 1996, с. 87).

На діях московського уряду позначилося ще й знесення кримського населення через організацію для деяких верств штучного голоду. На відміну від російських губерній, більшість мешканців Криму жила в містах, які, за більшовицькими уявленнями, були «наскрізь просочені» буржуазією. В кримських селах було багато селян з досить високим рівнем життя. Відсоток заможних господарств, передусім у німецьких, болгарських, грецьких та інших колоніях, був великим. Всю цю «буржуазію» слід було ліквідувати. У викоріненні «зайвих» мешканців відіграли свою роль продовольчі картки, які отримували від радянської влади тільки «перевірені» верстви. Адже саме продовольчі картки, за словами працівника Кримського обкому партії П. Надінського, визначали соціальне становище людини¹. Ті, хто отримував продукти за картками, мали шанс вижити, інші були приречені на вимирання.

М. Султан-Галієв так описував цю ситуацію: «Продовольчий стан погіршується з доби на добу. Увесь Південний район, який населяє переважно татарське населення, зараз буквально голодує. Хліб дають лише радянським працівникам, а решта населення, як в містах, так й в селах абсолютно нічого не отримує. В татарських селах спостерігаються випадки голодної смерті. Особливо посилюється дитяча смертність. На обласній конференції жінок Сходу делегатки-татарки вказували, що татарські діти “мруть як мухи”» (Султан-Галиєв, М. 1996, с. 87).

Ще однією з причин, яка призвела до голоду, стало неймовірне перенаселення Кримського півострова. Побоюючись того, що війська П. Врангеля й Антанти раптово спробують знову захопити Крим, радянський уряд ухвалив протягом року не тільки тримати в його межах величезну армію та утримувати її за рахунок кримчан, але й одночасно з цим вивозити до Росії всі продовольчі та промислові ресурси.

1921 р. став часом реалізації на практиці на півострові політики воєнного комунізму, хоча на решті території РРФСР перейшли до нової економічної політики. 25 березня на об'єднаному засіданні обкому та Кримревкому було

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 150. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 6.

ухвалено рішення ввести продподаток лише після остаточного виконання продрозкладки (Ревкомы Крыма... 1968, с. 10). Аж до утворення Кримської АСРР у листопаді 1921 р. центром влади були ревкоми. Воєнний комунізм у кримських селах виявлявся в реквізиції продовольства, коней, матеріальних цінностей. Особливо постраждали німецькі колонії.

Першим кроком радянської влади в сільському господарстві Криму була націоналізація землі. Після листопада 1920 р. більшовики націоналізували 1 134 мастки. На їх основі було вирішено створити понад тисячу радгоспів з земельним фондом в 1 млн. десятин (Очерки истории Крымской... 1981, с. 105). У березні 1921 р. в Криму вже було 500 радгоспів, причому лише в Сімферопольському повіті — до 80¹. Це фактично позбавляло землі більшу частину орендаторів, адже в Криму близько 40% селян (що становило 25 314 дворів із загальної кількості 64 848) у той час були безземельними (Крымская АССР... 1990, с. 53). Селянам надали в користування значно меншу частку землі, ніж радгоспам, до того ж лише на рік. Мотивувалося це необхідністю вивчити норму наділу. З одного боку, це обурило безземельне селянство, якому влада — згідно з власним Декретом про землю — обіцяла надати землі, відібрані в «нетрудових елементів». А з іншого боку, передання більшої частини цих земель радгоспам невдовзі призвело до економічної катастрофи — ці землі 1921 р. переважно так і залишилися необробленими.

В Москві ці дії місцевих комуністів не викликали задоволення. Їм «натякнули» на те, що такі дії в аграрній перебудові недоречні, й запропонували «не попереджувати події». Лише після того, як всі строки польових робіт закінчилися, IV кримська обласна конференція РКП(б) оголосила про скорочення кількості радгоспів, створених після розгрому військ П. Врангеля². Кримревком отримав завдання за три місяці завершити підготовку до передання селянам поміщицьких, церковно-монастирських і державних земель, а також виробити трудові норми наділення землею селянських господарств для різних районів півострова, попередньо обговоривши їх на районних селянських з'їздах³.

Селянський з'їзд Бахчисарайського району у серпні 1921 р. записав у резолюції, що передання сільським мешканцям земель нетрудового користування нарешті надасть можливість вирішити земельне питання «в інтересах безземельного й малоземельного селянства», що «селяни Бахчисарайського району покладуть всі можливі зусилля для того, щоб земельне питання було якомога скоріше практично проведене в життя на основах, прийнятих IV кримським з'їздом* комуністичної партії»⁴.

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 150. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 12.

² Красный Крым. 1921. 20 мая.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 150. Оп. 1. Спр. 365. Арк. 33.

* Так у документі. Насправді йдеться не про з'їзд, а про обласну партійну конференцію.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 646. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 22.

24 липня 1921 р. Кримревком зобов'язав Кримземвідділ приступити до планомирного наділення землею селян «як у одноосібне користування, так і на артільних та комунальних засадах» за рахунок землі, яку раніше передали радгоспам, а в разі нестачі останньої — за рахунок скорочення землекористування селянських господарств капіталістичного типу¹.

Радгоспи було збережено лише в тих націоналізованих поміщицьких господарствах, котрі, на думку місцевих керівників, мали зразкове значення або особливо цінні ділянки спецкультур (садів, виноградників, тютюнових плантацій). При скороченні кількості радгоспів місцеві органи керувалися резолюцією IV обласної конференції РКП(б), в якій пропонувалося зробити радгоспи «розповсюджувачами соціалістичної агрокультури й центрами культурно-просвітницької роботи на селі»².

3 978 радгоспів, що існували на початку 1921 р. в Криму, восени 1921 р. залишилися 102 з загальною площею 127 тис. десятин³. На початок 1922 р. їх стало 103 з загальною земельною площею 119 678 дес.⁴ Більшість їх діяла в гірській та передгірській частинах півострова, де були зосереджені садиби, виноградники й тютюнові плантації.

Якщо в липні 1921 р. в радгоспах було 4 827 дес. садів і 2 233,5 дес. виноградників, то наприкінці 1921 р. залишилися 1 822,7 дес. садів і 614,9 дес. виноградників. Усі інші ділянки спецкультур ліквідованих радгоспів було передано до фонду наділів селян. У степових районах півострова радгоспів збереглося мало. Так, у Керченському районі лишилися три радгоспи з загальною земельною площею 6 000 дес. Проте в передгірському Сімферопольському районі було збережено 38 радгоспів з 20 350 дес. землі⁵. У підсумку більшу частину націоналізованих поміщицьких, церковно-монастирських і державних земель — близько 600 тис. дес. орної землі, 3 тис. дес. садів, 1 618 дес. виноградників — у другій половині 1921 р. було передано до фонду наділення безземельних і малоземельних селян.

27 липня 1921 р. відбувся об'єднаний пленум Кримревкому та Кримського обкому РКП(б), на якому обговорювали норми наділення селян землею. Вирішили, що при встановленні норм братимуться до уваги ґрунтові та кліматичні умови, кількість землі, придатної для обробітку, характер культур⁶.

У листопаді земельні норми було встановлено. Для степової частини норма коливалася від 13 дес. на родину на родючих землях до 40 дес. у присиваській смузі, визнаній придатною для вівчарства. В передгірській і гірській частинах півострова було встановлено норму земельних наділів відповідно:

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Спр. 3. Арк. 14–15.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 150. Оп. 1. Спр. 365. Арк. 33.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 652. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 19.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Спр. 34. Арк. 42.

⁵ Держархів Автономної Республіки Крим. Спр. 34. Арк. 42.

⁶ Держархів Автономної Республіки Крим. Спр. 5. Арк. 10.

для садів — 1,4 дес., виноградників — 1, тютюнових плантацій — 0,7, зрошуваного городу — 0,6 дес.¹

Майже половина селян кримських татар була безземельною. Вони орендували землю, насамперед, на Південному березі Криму й у гірській частині півострова. В умовах націоналізації поміщицької землі та створення радгоспів можливості для оренди припинилися. Це невдовзі стало додатковим фактором, який спричинив більш значний негативний вплив голоду саме на кримських татар. Територіально кримськотатарські села розташовувались у передгірній і гірській частині півострова (Бахчисарайський округ), а також на Південному березі — від Севастополя до Судака. Населення цих сіл розводило сади й виноградники, вирощувало тютюн. Зерновим господарством через особливості місцевості та клімату воно не займалося. Така спеціалізація селянських господарств зробила їх особливо вразливими в умовах голоду. Влада забороняла вільну торгівлю, і в татар практично не було можливості продати або обміняти свою продукцію (виноград, вино) на борошно й крупи.

Коли 2 травня 1922 р. в Сімферополі відбулася II Всекримська конференція безпартійних татар, багато делегатів спеціально зупинилися на цьому. Так, Одобаш сказав: «Від Алушти до Біюк-Ламбата є стільки радгоспів, скільки раніше було поміщиків. А татарське селянство нічого не отримало». Мулла Тарпі висловився більш різко: «Причиною, чому розвалилася економіка татарського села, є не лише некультурність, що випливала з політики царату, але й та політика, що впроваджується зараз». О. Дерен-Айєрлі, який на той час був редактором газети «Ені-Дун'я», зазначив: «Ми знаємо, що татарське селянство не має ані землі, ані реманенту. Але чомусь татарські селяни, коли організують артїлі, не займають радгоспів, в яких є реманент та інше. ... Радгоспи потрібно роздавати селянам» (Бояджиев, Т. 1930, с. 82).

Продрозкладка зими 1920–1921 рр. у Криму відрізнялася від попередніх продрозкладок тим, що охоплювала всі без винятку сільськогосподарські продукти. Кримські партійні діячі, обговоривши рішення X з'їзду РКП(б) про запровадження непу, вирішили спочатку завершити продрозкладку. До кримських сіл знову попрямували каральні загони (История Крыма... 1993, с. 7).

Фактично продрозкладка в Криму протрималася до червня 1921 р. Реквізиції хліба призводили до селянських повстань, що незабаром переросли в масовий повстанський рух. Найактивнішими селянські виступи були в районах Севастополя, Ялти, Балаклави, Алушти, Бахчисарая та Сімферополя. Воєнні методи боротьби з повстаннями не приносили владі бажаних результатів.

Стан погіршився через безграмотну політику Кримревкому. Вона ігнорувала місцеві умови й була націлена на подолання кризи лише розстрілами та конфіскаціями. Так, Кримревком ухвалив вилучити в селян-виноградарів

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 646. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 20; Красный Крым. 1921. 14 листопада.

40 тис. відер вина, що призвело до повальної вирубки виноградників по всьому півострову. Наприкінці весни 1921 р. обсяг продрозкладки на Крим досяг 2 млн. пудів продовольчого хліба, 2,4 млн. пудів кормових культур, 400 тис. пудів фуражу, 80 тис. голів худоби (Очерки по истории Крыма... 1964, с. 16).

У більшості селянських господарств після проведених раніше заготівель хліба майже не залишилося, тому виконати план по продподатку вони були не в змозі. Це призвело до того, що для виконання плану на півострів знову надіслали численні продзагони, а хліб вилучали за допомогою старих, офіційно заборонених методів. Заборони на вільне пересування й товарообмін діяли в Криму щонайменше до осені 1921 р. Одночасно з цим, щоб запобігти «поширенню контрреволюційної загрози», Крим заповнили десятки тисяч армійських і чекістських «кадрів», прогодувати яких було просто неможливо.

Вилучення продовольства при загальному тяжкому стані економіки (за умови, що 1920 р. у Криму був не дуже врожайним, зима 1920/21 рр. була малосніжною, весняна посівна проходила у несприятливих умовах), призвело до того, що селянам не вистачало хліба не тільки на споживання, а й для сівби. Весняний недосів у кількох районах півострова досягав половини всієї ріллі (Борьба большевиков... 1957, с. 279). Площа, котру займали засіяні поля, значно скоротилася. На 1917 р. зернові займали 690 тис. дес., 1921 р. вона становила 533 тис. дес., а 1922 р. скоротилася до 320 тис. дес. Осимі та ярі за ці роки зменшилися на 55%, площа, зайнята під городні культури, зменшилася на 30%, а під виноградники — на 50%¹.

Становище ускладнювалося небаченою посухою. З засіяних 570 тис. дес. повністю загинуло 420 тис. З посівів, що залишилися, в середньому було зібрано по 4,5 пуда, а в деяких районах Джанкойського та Євпаторійського округів — по 1,2–1,3 пуда з десятини².

Продподаток збирали з широким використанням каральних засобів. Так, у Севастопольському повіті з 19 вересня по 10 жовтня 1921 р., коли проводився «бойовий продовольчий тритижневик», 17 осіб були «піддані суду революційного трибуналу» (розстріляні), 28 — владою повітового продкомісара заарештовані³.

У Кримському архіві зберігаються документи про судові засідання виїзної продподаткової сесії революційного трибуналу Криму. Так, у селі Ново-Царицино Карасубазарського району під суд було віддано 11 осіб, яких звинуватили в невіплаті продовольчого податку. В постанові суду зазначалося, що всіх їх попередили про заборону витратити зерно нового врожаю до виплати податку, проте вони не виконали цю вимогу. Підсумком «провини» став вирок трибуналу: одну людину засудили до розстрілу, чотирьох — до

¹ Отчёты Крымского ЦИКа, совнаркома, наркоматов и госучреждений Крымской ССР III Всекрымскому съезду Советов. Симферополь, 1923. С. 51–52.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 27–30.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р.1188. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 125.

тюремного ув'язнення від одного до трьох років, іншим запропонували за два тижні внести ту частину податку, котрий вони були винні державі. Якщо продподаток не було б унесено, все майно підсудного мали конфіскувати¹.

Ознаки катастрофи, що невідворотно наближалася, окреслились у другій половині 1921 р. Але газетні повідомлення про посуху в деяких районах Криму не привертали уваги влади. Від серпня населення Криму почало голодувати.

13 серпня 1921 р. на засіданні Кримського обкому РКП(б) було створено Комітет допомоги голодуючим (КримДопгол), якому надали надзвичайні повноваження. Голод стрімко накочувався на півострів. «Один день страхітливіший за інший, і зараз жменя пшениці дорожче життя людини», — писав очевидець цих подій (Зарубин, А. Г. & Зарубин, В. Г. 2008, с. 334).

Першою відчула його на собі ромська біднота, яка перебивалася випадковими заробітками. Потім настала черга татарських селян, які мали мінімальні земельні ділянки, проживали в гірському Криму і майже не вели зернового господарства. В листопаді було зафіксовано перші смертні випадки. В цілому за листопад — грудень 1921 р. голодною смертю загинуло близько 1,5 тис. осіб².

Деякі мешканці півострова намагалися врятуватися поїздками за продовольством на територію України. В грудні голова Кримського раднаркому С. Саїд-Галієв у телеграмі, надісланій до харківського уряду, розповідав, що досить часто можна спостерігати таке. Селяни (переважно Джанкойського району) через гостру потребу в продовольстві їдуть до Олександрівської губ., що входить до складу Української республіки, де в місцевих селян обмінюють весь власний живий і мертвий реманент на хліб. Коли вони повертаються, то їх чекають комнезамівці та прикордонники, які відбирають увесь обмінний хліб. Виходячи з того, що Крим мав статус республіки, що потерпає від голоду, голова Раднаркому вимагав як у харківського уряду, так і в керівництва Олександрівського губвиконкому негайно припинити впроваджену цими установами заборону закуповувати хліб³.

Перші ознаки голоду восени 1921 р. органи влади практично проігнорували. Понад те, на зборах громадськості лунали заклики допомагати голодним Поволжя й опрацьовувалися плани приймати до Криму дітей із сіл Поволжя. Ці плани знайшли підтримку в центрі й незабаром з Москви до Криму стали надходити телеграми про необхідність прийняти на півострів потерпілих від голоду з Поволжя, зокрема татарських дітей⁴. За жовтень — листопад до Криму з Росії та України прибуло 210 осіб⁵. Тобто, московський уряд намагався додати до місцевих жертв голоду нових.

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Спр. 340. Арк. 39–40.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 172.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 47.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Спр. 2. Арк. 1, 6, 7, 9.

⁵ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 138–139.

6 листопада 1921 р. С. Саїд-Галієв надіслав до ВУЦВК листа, в якому благав: «Кримраднарком просить надати категоричне розпорядження не надсилати у межі Криму біженців Донбасу. Крим голодуюча область, яка безумовно не може прогодувати навіть себе. Біженці, які приїхали, відправлятимуться назад до України»¹.

9 грудня Саїд-Галієв знову надіслав до Харкова телеграму, в якій вимагав «припинити надсилати голодуючих в межі Криму. Всі ті, хто прибув до цього часу, будуть відіслані назад»². Наступним кроком стало проголошення на півострові надзвичайного стану. Це призвело, окрім іншого, до того, що населення не мало змоги виїхати в сусідні області.

Протягом листопада голова Кримського обкому А. Ізраїлович проїхав по п'яти кримських повітах і оглянув кожен з них³. Підсумком поїздки став звіт, надісланий до ЦК РКП(б). Оскільки лист мав проінформувати центральне керівництво щодо справжнього становища в Криму, він був цілком відвертим. Варто навести його повністю, незважаючи на великий обсяг:

«Неврожай, що охопив Поволжя, Східну Росію, частину України, вразив також й Крим. Причина неврожаю — посуха, якої не було раніше, яка спелила кримські лани. Таблиця середньої врожайності в пудах з десятини в 1917 р. та в 1921 р. повною мірою характеризує ступінь посухи:

Повіт	1917	1921
Сімферопольський	41,4	2,0
Джанкойський	44,0	1,3
Феодосійський	32,3	2,5
Керченський	—	2
Євпаторійський	49,2	1,2
Севастопольський	—	2,8
Ялтинський	32,5	—
В середньому	39,9	2,0

Два пуди з десятини — таким є дійсний середній врожай. Однак попередня статистика, зібрана за кореспондентськими свідченнями, давала цифри значно перебільшені, й попередні дані щодо врожайності Криму у статбюро були такі:

Сімферопольський — 9,75
 Джанкойський — 2,02
 Феодосійський — 10,1
 Керченський — 5,17

Євпаторійський — 7,07
 Севастопольський — 11,75
 Ялтинський — 15,2
 В середньому — 8,7.

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 42.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Спр. 62. Арк. 51.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 127–129.

Якщо виключити Ялтинський повіт, якій не відіграє ролі в польовому господарстві, бо заорює із загальної площі 552 141 дес. всього 2 404 дес., то середній відсоток врожайності за даними статбюро виразиться в 7,6%

Наведені цифри середньої врожайності зумовлюють валовий збір врожаю хлібів у такій сумі:

Назва повіту	Площа посіву (в дес.)	Попередня врожайність	Валовий збір (в пуд.)	Дійсна врожайність	Валовий збір (в пуд.)
Сімферопольський	131 382	9,72	1 280 974	2,0	262 764
Джанкойський	137 808	2,02	278 372	1,3	189 150
Феодосійський	73 774	10,10	745 117	2,5	184 435
Керченський	48 245	5,17	249 329	2,0	96 490
Євпаторійський	148 742	7,07	1 051 403	1,2	178 490
Севастопольський	9786	11,75	114 986	2,8	27 400
Ялтинський	2404	15,2	36 540	—	4808
Всього	552 141	8,7 (без Ялти)	3 756 721	2,0	943 537

Валовий збір на одне господарство в 1921 р. виявиться в наступних цифрах:

Назва повіту	Загальна кількість господарств	Середня кількість дес. на господарство	Валовий збір в одному господарстві (в пуд.)	
			Попередні дані	В дійсності
Сімферопольський	18 412	9,6	93,6	19,2
Джанкойський	8023	26,7	53,9	34,7
Феодосійський	13 535	6,7	67,6	16,7
Керченський	6055	8,5	44,9	17,0
Євпаторійський	9566	18,8	132,9	22,5
Севастопольський	8650	1,19	14,1	4,3
Ялтинський	8386	0,3	4,5	0,6
Всього	72 627	9,9	87,1	19,8

Що з себе являє середнє селянське господарство?

Назва повіту	Кількість ідоків	Кількість коней	Кількість великої рогатої худоби	Кількість овець	Кількість свиней
Сімферопольський	5,0	2,0	2,2	5,4	1,3
Джанкойський	6,1	2,9	13,5	8,0	2,4
Феодосійський	6,0	1,7	2,0	6,3	0,6
Керченський	5,0	2,8	2,7	9,7	0,9
Євпаторійський	5,5	3,4	3,0	16,5	2,3
Севастопольський	4,5	0,9	1,6	2,8	0,1
Ялтинський	5,1	0,4	1,08	1,9	0,03
Всього	5,2	2	2,8	7,0	1,1

Кількість хлібних продуктів, потрібних в області для селянських господарств виразиться (згідно цифр 1921 року):

Загальна кількість їдоків	Коней	Великої рогатої худоби	Овець	Свиней	Дес. посіву
367 138	145 185	167 363	515 114	84 211	552 141

Приймаючи мінімальну норму на 1 їдока — 12 пуд., 1 коня — 18 пуд., 1 дес. насіння — 6 пуд. загальна потреба буде:

Продовольства	Фуража	Насіння	Всього	Дефіцит
4 531 924	2 614 572	[в документі цифра відсутня]	10 593 342	9 515 805

Загальна мінімальна потреба в пудах:

Продовольства	Фуража	Насіння	Всього	Валовий збір	Дефіцит
62,4	36	60,4	158,8	19,8	139

Місячна потреба господарства тільки на одне продовольство складає 8,2 пуд., таким чином весь валовий збір забезпечує господарство в середньому 2–4 місяці. Відраховуючи початок продовольчого року з 1 серпня, кримське село вже до 15 жовтня повністю вичерпало власні ресурси, залишаючи себе без будь-яких насінневих фондів. На жаль, дійсна картина результатів врожаю виявилася дещо пізно, після того як кампанія проведення продподатку виявила, що продподаток не може бути зібраний. На 1921 р. була встановлена наступна розверстка:

	Накладено податку	Отримано податку
Зерно-хліба	3 427 340	91 110
Зерно-фуражу	500 000	154 329

Незважаючи на те, що Кримревком знизив розверстку з 4 млн. пуд. до 400 тис. пуд., тобто в 10 разів, фактично вдалося зібрати дещо більше 50 %, причому й ці 50 % селянство здавало з величезними труднощами, після того як продорганами застосовувалися засоби впливу. Якщо додати до вищевикладеного, що неврожай хліба сусидить з ще більшим неврожаєм трав та овочів, картина стану сільського господарства в Криму буде досить ясною. За податком вдалося зібрати дрібну кількість грубого фуражу — всього 24 080 пуд., овочів зібрано 50 715 пуд. — 16 % розверстки. Підрахунки наші, однак, не співпадають з дійсністю. Сільське господарство знаходиться в значно гіршому становищі, адже населення не має насіння й приречене на голодування в майбутньому. Яровий клин на 1922 р. розрахований у розмірі 525 тис. дес., на засів якого потрібно пшениці 30 тис. пуд., ячменя — 1 600 тис. пуд., вівса — 880 тис. пуд., кукурудзи — 225 тис. пуд., проса — 90 тис. пуд., карто-

плі — 1 млн. пуд., льону — 40 тис. пуд., різних культурних трав — 30 тис. пудів. Державою відпущено різних культур 600 тис. пуд., тобто близько 20 % того, що потрібно. Чи зможе селянство засіяти 20 % ярової площі? Треба вважати, що з цим завданням можна було б впоратися, адже за підрахунками агрономічного відділу Наркомзему можна розраховувати, що залишиться 20% робочої худоби. Важкість становища, однак, полягає в тому, що й ці 20% робочої худоби знесилені голодуванням й потребують підгодування, на що піде деяка частина наданого насіння. Таким чином фактична площа ярового клину може значно понизитися.

Якщо допустити, що врожай 1922 р. досягне середніх для Криму норм, й, що площа посіву складатиме 20 % площі 1921 р., — картина сільського господарства виглядатиме таким чином:

Середня кількість 2 дес.	Середній врожай з 1 дес. (в пуд.) 40 пуд.	Валовий збір одного господарства 80 пуд.	Мінімальна потреба на 1 господарство 158 пуд.	Дефіцит на 1922 р. 38 пуд.
-----------------------------	---	--	---	----------------------------------

Таким чином сільськогосподарський 1922–23 рік за найбільш сприятливих обставин прирікає сільського господаря на голодування. В дійсності стан значно гірший. Голод поточного року прирече й вже прирік сільського господаря розпродати всі власні ресурси (худобу, сировину, майно). Довге голодування знесило працівника та худобу, заздалегідь створює умови, несприятливі для врожаю й тому погіршує перспективи. Звідси висновок: держава повинна прийти на допомогу кримському сільському господарству, й ця допомога повинна бути надана в достатньому розмірі.

Можна було розраховувати, що частково сільський господар протримається за рахунок надлишків від врожаю попередніх років. Проте на це розраховувати було не можна з самого початку нового продовольчого року. За рахунок населення жила армія Врангеля й населення Криму; за рахунок тих же продовольчих ресурсів утримувалася й наша армія, що зайняла Крим. На врожай 1920 року продоргани наклали розверстку й вилучили наступну кількість.

Розверстка 1920 року:

Зерно-хліб		Зерно-фураж		Об'ємистий фураж	
Накладено	Вилучено	Накладено	Вилучено	Накладено	Вилучено
2 млн.	1 508 069	2 400 000	1 270 199	2 400 000	958 567

Розверстка через різні причини затягнулася й фактично закінчилася 1 липня 1921 р. 31 вересня 1921 р. почали вилучати продподаток. Неуспіх кампанії показав, що населення надлишків старого врожаю не має.

Дійсність викладеної цифрової картини сільського господарства в Криму повною мірою підтвердила осінньою посівною кампанією 1921 р. На-

селення, попереджаючи себе від голоду на 1922 р. виявило велику енергію й підготувало значну площу чорного пару.

Площа озимого клину (в десятинах):

Назва повіту	Засіяно у 1917 р.	Підготовлено до засіву у 1921 р.	Фактично засіяно в 1921 р. на 1922 рік
Джанкойський	86 802	79 049	16 703
Євпаторійський	109 244	85 501	16 937
Феодосійський	116 557	41 054	18 000
Сімферопольський	49 373	52 833	22 914
Керченський (разом з Феодосією)	—	33 594	7000
Севастопольський (разом з Ялтою)	—	7275	3275
Ялтинський	2497	5500	2000
Всього	386 375	304 806	86 829

Всього отримано сільським населенням від держави озимого насіння 350–400 вагонів. Рахуючи по 1 тис. пуд. на вагон й по 6 пуд. насіння в середньому на десятину, відпущеного фонду вистачило на 65 тис. десятин, тобто 20 % підготованої площі. Таким чином, дрібну площу населення змогло засіяти за власний рахунок (шляхом закупівлі з Мелітопольського повіту).

До цього часу ми говорили виключно щодо стану сільського господарства й продовольчого становища селянства. Проте неврожаї ставлять в тяжкий стан й міське населення кримських міст, яке з загальної кількості мешканців 720 441 складає 327 086, тобто 49 %. На 337 086 міського населення 113 501 дітей у віці від 1 до 16 років. Державних їдоків (зарахованих на держпостачання) всього 33 418, тобто 10 %. 90 відсотків міського населення й всі діти з державного постачання зняті. Припустимо, що деякий відсоток міського населення належить до класу буржуазії, частина мешкає на кошти батьків або знаходять собі заробіток, можна все ж сказати, що з 113 501 дітей міста 80–90 тис. потребують державного постачання, і що такого постачання потребують 100 тис. дорослих міського населення — безробітних, інвалідів, родини червоноармійців й ін.). Далі й сільське населення розподілене по області в сільськогосподарчому відношенні нерівномірно, деякі райони знаходяться в різних продовольчих умовах. У найбільш тяжкому становищі знаходиться сільське населення Південнобережного району, яке налічує 67 955 мешканців, яке засіяло в 1921 р. всього 2 404 дес., адже південнобережні селяни займаються виключно виноградарством, садівництвом й вирощуванням тютюну. Відсутність внутрішнього ринку для збуту, непристосованість до збуту за межами Криму, встановлення низьких цін, обов'язкова здача продуктів за примусовими цінами й цілий ряд інших обов'язків, котрі характеризують місцеву невідповідність, призвели, з одного боку, до того, що південнобережні хазяї поспішають кинути власні високоцінні культури

й перейти на польову культуру, а, з іншого боку, відсутність хліба примушує й буде примушувати південнобережних хазяїв розпродавати за безцінь виноград, вино, фрукти й тютюн. Район, який фактично від неврожаю не постраждав (врожай фруктів та винограду був задовільний) опинився в найтяжчому стані. На Південному березі голодує 10% сільського населення. В однаковому з Південнобережним районом знаходиться й Гірський район, котрий налічує 81 559 населення. По найбільш скромному підрахунку в Гірському районі на повне голодування приречене 90% населення. Нарешті, Степовий район, котрий нараховує 243 841 мешканців, з половини листопада голодує на 50 %, а з 1 січня — не менше 70%. Загальна картина голоду така:

Назва місцевості	Загальна кількість мешканців	Дітей до 16 років	Голодуючих дорослих	Голодуючих дітей	Всього голодує
Міста Криму	327 086	113 501	100 000	100 000	20 000
Степовий район					
Джанкойський повіт	49 390	23 334	Голодує по Степовому району 75%		
Євпаторійський повіт	53 152	24 780			
Керченський повіт	38 649	18 150			
Інкерманський повіт	19 436	9102			
Феодосійський повіт (частина)	23 971	11 152			
Бююк-Онларський повіт	13 655	6307			
Сарабузький повіт	13 422	6214			
Сімферопольський повіт (частина)	19 782	9117			
Карасубазарський повіт (частина)	12 375	5800			
Всього по Степовому р-ну	243 841	113 957	90 тис.	84 тис.	974 тис.
Гірський район					
Севастопольський повіт	39 864	17 606	Голодує до 90%		
Сімферопольський повіт (частина)	19 791	9115			
Карасубазарський повіт (частина)	12 374	5799			
Старо-Кримський повіт	7818	3476			
Феодосійський повіт (частина)	1712	814			
Всього по Гірському р-ну	81 559	36 800	40 тис.	30 тис.	70 тис.
Південнобережний район					
Ялтинський	49 636	21 121	Голодує 10 %		
Судакський повіт	18 319	8235			
Всього по Південнобережному р-ну	67 955	29 356	37 тис.	29 тис.	67 тис.
Всього по Криму	720 441	293 113	267 тис.	243 тис.	551 тис.

Загальна цифра тих, хто голодує в 500 тис осіб в повній мірі підтверджується даними обстеження, що було проведене округними Помголами.

1. За даними Феодосійського окрпомголу по Феодосійському повіту голодує всього 49 594, з них дітей 21 015 осіб. По районах ті, хто голодує, розподілені таким чином:

2. За листопадowymi даними Севастопольського окрпомголу вже в листопаді голодувало: по Бахчисараю: з 2 595 дітей голодувало — 818. По Бахчисарайському району: з 2 507 дітей голодувало 1 969.

3. Дані Керченського Помголу на 9 грудня 1921 р.

Всього сільського населення	38 648
Голодуючого повною мірою	19 728
Тих, хто має 1 місячний запас	9000
Тих, хто має 2 місячний запас	5000
Тих, хто має 3 місячний запас	3017
Тих, хто має 4 місячний запас	2120
Тих, хто має 5 місячний запас	680
Коней всього	12 420
Не забезпечених фуражем	8920
Забезпечених на 1 місяць	3000
Забезпечених на 2 місяця	1500

4. За даними Євпаторійського Помголу на 1-е січня:

	Всього голодує	З них дітей
По Євпаторійському району	10 077	4644
По Балаклавському району	6103	

Нема свідчень по Ак-Мечетському й Степовому районам.

Додаткове зведення Євпаторійського райпомгола від 18 січня 1922 р. дає наступні цифри:

	Дорослих	Дітей
Знесилених від голоду	1714	1762
Тих, хто лежить у ліжку від голоду	243	236
Ті, хто опух від голоду	267	296
Тих, хто хворий на пінгу	95	110
Померлих від голоду	45	27

Окрім отриманих цифрових даних безпосередні спостереження й кореспондентські повідомлення підтверджують цифрові висновки. Міста наповнюються голодуючими з сел, кількість тих, хто помер від голоду сільських мешканців зростає безперервно, дитячі осередки, котрі відкривають, не можуть вмістити величезної кількості безпритульних дітей. Голод зростає, охоплюючи найбільш міцні селянські господарства — німецькі колонії. Обласна безпартійна конференція німців-колоністів показала, що голод вже призвів до величезного зруйнування в особливо надійному господарстві німецьких колоністів. Факти багаточисленні й очевидні, ми вважаємо, що

було б своєчасним визнати Крим за таку область, що голодує й поставити питання щодо систематичної планомірної тривалої державної допомоги, адже в іншому випадку не тільки вимре усе сільське населення Криму, але загине єдине в республіці кримське інтенсивне висококультурне Південно-бережне виноробство, садівництво та тютюнове господарства. Жалкувати коштів не треба, адже врятований Крим сторицею поверне РСФРР те, що вона йому дасть для відтворення сільського господарства.

Голова Кримського обласного комітету РКП(б) А.Ізраїлович¹.

Коментувати цей документ, як здається, нема ніякої потреби...

15 грудня 1921 р. на широкому пленумі Кримського обкому було прийнято постанову делегувати до Центральної комісії з допомоги потерпілим від голоду кримських робітників із клопотанням про визнання Криму таким, що голодує².

В грудні 1921 р. в інформаційному звіті Кримського обкому до ЦК РКП(б) центр повідомляли: «Ставлення робітників до радянської влади через масові скорочення штатів, нерегулярну виплату заробітної плати, високі ринкові ціни — незадовільне. На ґрунті голоду настрої селян — ворожі, сильно розповсюджений бандитизм. Настрої міського населення явно ворожі, адже скороченням штатів більшість радянських службовців викинута на вулицю без жодної допомоги та підтримки. На думку обкому, головними питаннями, на які ЦК потрібно звернути серйозну увагу, це є вирішення тяжкого продовольчого питання, визнати Крим голодуючим, залишити частину безумовно необхідних невірнo демобілізованих комуністів, надіслати добрих працівників повітового масштабу, досвідчених товаришів для роботи у Наркомземі»³.

Голова КримЧК О. Ротенберг в інформаційному зведенні за 1921 р. так описував становище на селі: «Погіршилися настрої татарської частини населення, у багатьох волостях, передусім у Бахчисарайському, Джанкойському й Ялтинському повітах експедиційні загони по боротьбі з бандитизмом за доносами грецьких комуністів, які нещодавно лише вступили до партії, а до того були ворожі до татарського населення, на суто національному ґрунті й зараз зводять особисті рахунки з колишніми «ворогами», роблять неправові дії щодо татарського населення. У зв'язку з цими діями, які часто переходять будь-які межі, татарське населення тероризується й тікає в гори, створюючи особливі групи, що блукають горами й навіть не приєднуються до біло-зелених. Необхідна термінова амністія в кримському масштабі всіх татар, які служили в армії Врангеля»⁴.

Події розгорталися швидко й незабаром представники органів влади у звітах були змушені констатувати такі факти: «Через брак кормів худоба в

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 316–322.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 133.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 135–136.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 150. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 6.

селах майже вся вирізана, є багато сіл, де залишилося лише по одній парі напівживих коней й по одній парі худих волів. Багато селищ у Бахчисарайському й Керченському районах зовсім порожні, жителі кидають майно або продають його за безцінь і пускаються пішки у пошуках хліба. На дорогах трапляється багато трупів, особливо дітей і старих, у багатьох селах населення їсть навіть стерво»¹.

Голод тим часом охопив міста й степову частину Криму. Ігнорувати його вже було неможливо. Щоб покращити становище, на півострів почали ввозити хліб з України, але ця допомога була недостатньою.

У містах було не набагато краще. Серед підприємств півострова стрімко почало зростати безробіття, а матеріальне забезпечення катастрофічно знизлося. Так, у звіті відділу нормування праці Кримської ради професійних союзів (КРПС) зазначалося: «В Євпаторії робітники соляних промислів голодують, не маючи хліба, не говорячи вже про інші продукти. В інших містах робітники та службовці зовсім не мають можливості харчуватися м'ясом, маючи лише суп із овочів» (Штейнбах, Е. М. 1927, с. 71).

Нарешті, 26 грудня 1921 р. Кримський обком звернувся в центр по допомогу. Проте це звернення кримчан центр залишив без відповіді.

Центр, спираючись на дані щодо кількості продовольства в Криму на 1920 р., які завищила кримська влада, відмовлявся визнати республіку районом, що голодує. Звернення кримчан до ЦК, Допголу, ВЦВК та інших столичних інстанцій з листопада 1921 р. залишалися безрезультатними: зойки про допомогу тонули в бюрократичному болоті багатьох установ. Уповноважений КримЦКДопгола в Москві К. Сорін доповідав: «Я відразу наштовхнувся на ряд перешкод з боку Держплану, ЦСУ, Наркомпроду, Наркомзему, які, кожний зокрема, мали зовсім різноманітні відомості про становище в Криму»².

4 січня 1922 р. Севастопольський, Ялтинський та Джанкойський округи офіційно було визнано неврожайними. Але тільки 16 лютого, коли від голоду вже померли тисячі людей, Президія ВЦВК у постанові (та й то лише пунктом під номером 16) ухвалила: «Віднести всю територію Кримської РСР до числа областей, визнаних голодуючими, з усіма наслідками, що з цього випливають»³. Цей факт цікавий іще й тим, що тоді вже існувало негласне рішення політбюро ЦК РКП(б) припинити прийом усіх заяв щодо визнання деяких територій країни такими, що голодують⁴. Це дає змогу зрозуміти, який жадливий був стан у тогочасному Криму, якщо радянський орган влади був змушений офіційно порушити цю таємну настанову.

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 709. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 4 зв.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф. Р-151. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 329.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф. Р-151. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 53.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф. Р-151. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 32.

Президія Кримського ЦВК, враховуючи екстремальність ситуації, з власної ініціативи 1 грудня 1921 р. створила КримДопгол (з 19 жовтня 1922 р. по 1(16) серпня 1923 р. — Наслідгол). Першим головою Допголу став секретар Кримського обласного комітету РКП(б) А. Ізраїлович. Окрім нього до складу Допголу ввійшли Голдобін, Єлагін, Бортніков, У. Ібраїмов, Березовський, Біркенгоф, Буянов, Озенбашли¹.

З середини лютого 1922 р. комісію очолив Ю. Гавен (заступники — Б. Шведов та М. Червонний). Її склад постійно розширювався, зокрема й за рахунок кримських татар (включаючи таких відомих діячів, як Б. Чабан-Заде, С. Меметов, У. Ібраїмов). Допголу підпорядковувалися окружні та районні допголи. В селах функціонували комітети взаємодопомоги, які витягли на собі весь тягар перших місяців голоду. А взагалі саме Допгол зробив величезний внесок у порятунок кримського населення. Так, ЦК Допголу постачав продуктами в січні 1922 р. — 8 тис. осіб, в лютому — 40 тис., березні — 69 тис., квітні — 112 тис., травні — 155 тис., червні — 200 тис. осіб, або 53% всіх потерпілих від голоду на півострові².

Якщо на першому етапі ознаки голоду відчували найбільш вразливі місця, то незабаром голод охопив увесь півострів. Як зазначав Наркомат внутрішніх справ у зведенні, датованому лютим 1922 р., «голод сильно прогресує і набирає загрозливих розмірів, охопивши усю територію Кримської Республіки. Більшою чи меншою мірою голодують в усіх округах, в усіх районах. Висловлюючись мовою цифр, можна сказати, що сила голоду в районах варіюється від 40 до 90% (у багатьох татарських селищах Біюк-Онларського району голодують від 75 до 90%)³.

Голод призвів до деградації суспільства, моральної катастрофи для людей. Виходячи з листа, надісланого до ЦК Допголу з його окружного комітету, розташованого в м. Карасубазарі, можна зробити висновок, що смерть стала повсякденною, нікого вже не дивуючи й не лякаючи. Так, окружком Допголу був змушений констатувати страшні картини голодних смертей: «у місті Карасубазарі і його районі на вулицях і в будинках трупів померлих від голоду не прибирають по кілька днів, випадки людоджерства стали звичайним явищем, були факти ловитви дітей й пропажі їх»⁴.

Такі явища зафіксовано не тільки в Карасубазарі, більшість жителів якого були кримськими татарами, а й в інших районах, зокрема в Судакському, де також переважали кримські татари. На квітень 1922 р. у кримськотатарських селах склалася страхітлива картина: «Населення Ельбузлів восени 1921 р. складалося з 760 осіб, тепер залишилося 400 осіб, всі інші померли від голоду. Село Великий Таракташ. У жовтні 1921 р. населення було понад

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 106.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 4.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 709. Оп. 1. Спр. 135. Арк. 4 зв.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 709. Оп. 1. Спр. 202. Арк. 1.

2 тис. осіб. З листопада 1921 р. по 1 квітня 1922 р. померли від голоду більше 800 осіб. Із січня 1922 р. смертність доходить до 15 осіб за добу. Село Малий Таракташ. У жовтні 1921 р. було 1 867 осіб, до 1 квітня залишилося 1152, померли від голоду 715 осіб, з них 299 дітей. Село Токлук. Померли від голоду по 1 квітня 1922 р. 256 осіб — найбільша кількість померла в березні ц/р... У Токлуку був випадок, коли вирили труп людини з могили, щоб з'їсти. У Козах восени 1921 р. було 1092 особи, по 1 квітня ц/р померли від голоду 354 осіб. Смертність особливо зросла у березні, з 12 березня по 1 квітня ц/р за 19 днів вмерли від голоду 1250 осіб. Зафіксовано три випадки людоджерства» (Цит. за: Кондратюк, Г. М. 2014, с. 42).

Найбільше потерпали від голоду не міські, а сільські мешканці, більшість яких у Криму становили кримські татари. Сучасник тих подій С. Усов пізніше зазначав: «найбільш згубний вплив голод завдав татарським селам, які часто залишалися взагалі без мешканців» (Усов, С. А. 1925, с. 261). Доказ того, що ці слова є правдивими, можна побачити в словах уповноваженого Помголу Соріна, який 1922 р. перебував у Криму. Розповідаючи про те, що відбувалося на півострові, він зазначав: «в селах стан ще гірше, ніж у містах; там смертність вища, ніж в останніх. В цієї гіблій зоні голодувало майже виключно селянство, головним чином татарське населення»¹.

Сімферопольській окрдопгол у лютому 1922 р. констатував: «Допомога в селі подається занадто незначна, а голод в окрузі колосальний. За неповними даними голодуючих в окрузі дітей до 16 років — понад 26 тис., а загальна кількість голодуючих в окрузі сягає 60 тис. осіб, причому на Підгородньо-Петровський й Карасубазарський район припадає три чверті усієї кількості. Смертність в окрузі колосальна, перевищує 20 — 25 осіб за добу у кожному районі. Тільки в Карасубазарі з 15 січня по 20 лютого поховано понад 650 трупів. У Сімферополі кількість трупів з кожним днем збільшується, доходячи до 40 за добу. У зв'язку з такою кількістю трупів перед Окрдопголом стоїть питання про поховання цих трупів, які часто лежать по кілька днів непохованими»².

Голова Ялтинського повітового виконкому М. Шабунін у листі до секретаря Кримського обкому А. Ізраїловича 2 січня 1922 р. писав: «Голод зростає неймовірно швидко. З не меншою швидкістю зникають можливості боротися з ним. Ялта заповнена сотнями татарок-делегаток від повітів, котрі голодують. Репетують виключно жінки. Заборона “сотенних” делегацій, переконання й умовляння не допомагають. Приходять, кидають дітей й уходять. Часто вмирають від голоду. Три рази в Ялті були намагання розгромити базар. Поки ще зупиняли. ... В останні тижні посилюлися збройні напади на комори у палацах. Потрібно негайно сконцентрувати

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 153. Арк. 7, 9.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 709. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 69 зв.

майно й посилено охороняти його. Печатки комісії зупиняють нас, але не зупиняють бандитів»¹.

Найбільше страждань під час голоду зазнавали діти. У доповіді уповноваженого кримського Помголу Соріна, датованій початком 1922 р., є таке свідчення: «коли ми (перевіряючий з колегами. — *Т. Бикова.*) увійшли до однієї карасубазарської чайної, то там окрім голого чаю більш нічого не було. З нами було фунтів 5 хлібу та трохи ковбаси, при появі якої нас оточило декілька десятків татарських дітей з хворобливими обличчями, зовсім обірваних. Закінчив розподіляти серед них хліб, я став розподіляти ковбасу, попередив однак, що це ковбаса свиняча, на що одержав відповідь: “Побільше б нам свинини!” й вони з пожадливістю почали з’їдати отримані ломтики. Хто знає психологію фанатичних, закореніло-національних, відданих Корану кримських сільських татар, той переконається у голодуванні вказаних місцевостей»².

У кримському архіві є відомості про те, що матері, не маючи змоги дивитися на повільну загибель власних дітей від голоду, вбивали і їх, і себе. Так, у грудні 1921 р. з татарського Партеніту до Сімферополя шифрограмою повідомили, що жінка разом з дитиною кинулась у море³. А 3 січня 1922 р. севастопольський воєнком 3-ї дивізії Ненашін повідомив шифрограмою безпосереднім керівникам про те, що такий самий випадок стався в Севастополі⁴. У листівці «Врятуйте дітей!», випущеній у Севастополі, міститься заклик жертвувати гроші та продукти для того, щоб урятувати дітей кримськотатарських сіл повіту, адже «становище там значно гірше, ніж у межах міста. Матері у відчаї душать малюків, вони кидають їх під колеса вагонів, вони кидають їх у воду рік»⁵.

Не менш жахливо переживали страхіття голоду й чоловіки. Зафіксовано багато випадків, коли чоловіки, не маючи змоги дивитися далі на те, як помирають від голоду їхні жінки та діти, не витримували й тікали з дому. Так, мешканці сіл Кісек-Артуке, Джалман-Артуке, Чесмеджи, Ескі-Орде, Джалмане та ін., «не витримуючи видовища згасаючих малюків, залишаючи вдома всі скудні запаси їжі, котрі мали, тікали з сіл куди очі дивляться й невідомо де гинули»⁶.

Однак батьки, які перебували в повному відчаї, часто знаходили інший, жахливіший спосіб урятувати дітей. Почало поширюватися людоїдство. Письменник М. Волошин розповідав про свої поїздки до села Кучук-Таракташ: «За одну добу лише у одному селі міліцією було зареєстровано 10 ви-

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 82. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 48.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 1.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 20.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 22.

⁵ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 97 зв.

⁶ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 20.

падків дітовбивства й 4 самосуди над ними. Вчора в Феодосію із Старого Криму привезли вісім дітей. Жодний притулок їх не прийняв. Троє померли на підводі. Що зробили з іншими — не знаю. Багато родин вимирають цілком або залишається один. Багато випадків людоїдства»¹.

У березні 1922 р. у селі Азамаш Сімферопольського району два брати — Чурай та Суїн Аслан-оглу — спочатку з'їли власних померлих дітей, а потім спіймали хлопчика 13–14 років і з'їли його. Потім вони з'їли ще п'ятьох дітей від 3 до 10 років. Коли мешканці села їх зловили, то піддали самосуду, зачинивши братів у власній хаті та підпаливши її².

Часто батьки вбивали молодших дітей, щоб урятувати старших. Так, у Карасубазарі в березні 1922 р. мати зарізала 6-річну дитину та зварила, щоб нагодувати себе та старшу 12-річну дочку. Жінку заарештували, й під час допиту в міліції вона втратила розум. У лікарні померла³.

Голод став однією з причин епідемій. ЦВК Кримської АСРР видав наказ про створення епідемічних загонів, які мали боротися з захворюваннями. Однак кількість ліжок у лікарнях скоротилася на порядок. Так, на засіданні президії сімферопольського Окрдопголу 26 березня 1922 р. було ухвалено: «Відокремити здорових дітей від хворих, використавши для цієї мети резерв ЦУКГ й народного комісаріату здоров'я. Робота має бути закінчена у дводенний термін. Виділених здорових дітей помістити в притулок Фабра»⁴.

Згідно зі статистичними даними, в 1921–1922 рр. у Криму нарахували 19 тис. хворих на тиф. Ще в 14 тис. осіб було знайдено поворотний тиф. Лише 1922 р. на півострові зареєстрували 600 випадків черевного тифу. Було відзначено епідемію чуми, якої тут не було, мабуть, з Середньовіччя. Тепер на неї захворіли понад тисяча осіб⁵.

Від голоду потерпала більшість кримськотатарських сіл. Це відзначили на VI обласній конференції РКП(б) 13–16 березня 1922 р. У доповіді секретар кримського обкому Ю. Гавен відзначив: «Голод тут виявився в дуже різних формах, він не поступається перед голодом у Поволжі. Але він не так впадає в очі, як впадає голод у Поволжі. Це відбувається у зв'язку з деякими специфічними кримськими умовами, головним чином через національно-побутові особливості. Кримські татари так пов'язані зі своїм селом, що навіть голод не може вигнати їх звідси. І вони тихо й спокійно вмирають у своїх селах. Близько 70% усього числа голодуючих — татари. Татарин мовчки, без ремствування, без протесту, без боротьби вмирав у своїх селищах, часто навіть не виходячи з хати»⁶.

¹ Красный Крым. 1922. 16 июля.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 26.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 46.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 709. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 24.

⁵ Десять лет советского Крыма. Сборник. 1920–1930. Симферополь, 1930. С. 193.

⁶ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 197.

Цьому твердженню можна довіряти, адже саме Ю. Гавен очолював ЦК Допгол і, звичайно ж, мав усю повноту інформації про події, що відбувалися.

На першому етапі люди намагалися допомогти собі самостійно. В селах були місцеві громади, заможні односельці надавали допомогу біднякам. Однак можливості людей були обмежені внаслідок неврожаю попередньої осені. Організувати допомогу намагалися й релігійні громади, незважаючи на складність власного становища. Так, у Сімферопольській окрдопгол звернулися кримські татари, парафіяни Осфівської мечеті, по допомогу в організації татарської їдальні. Президія окрдопголу 31 січня 1922 р. ухвалила: «Визнати за бажане організацію взаємодопомоги серед татар, надавати їм усіляке сприяння перед різними органами влади й установами»¹.

9 лютого 1922 р. до Кримського обкому надійшла телеграма від секретаря Карасубазарського райкому, в якій він писав: «Стан справ в Карасубазарському районі катастрофічний. Щодоби вмирають 30–40 осіб, а в районі навіть більше. З кожним днем становище погіршується. Засобів нема, щоб допомогти голодуючим. Допомога потрібна у найкоротший термін»².

Така сама телеграма надійшла 28 лютого від секретаря Феодосійського окружному РКП(б): «Продовольчий стан жахливий. Прибув з Севастополя пароплав «Тетіс», привіз Помголу тисячу пудів борошна. Окрім того є ще дві тисячі мішків, призначених до відправлення в Севастополь. Необхідно наполягти, щоб частина була залишена у Феодосії. Прошу вжити заходів»³.

Всі ці телеграми та повідомлення Кримський обком направляв до Москви, проте реакції з центру не було. Понад те, центральний уряд навіть намагався скористатися стражданнями мешканців Криму. В лютому 1922 р. було дозволено користуватися частиною експортних фондів і розпочати натурообмін. Зовнішторг одразу почав брати з продуктової сировини, що надходила до Криму з-за кордону, 15%-вий податок. Разом з цим, брався 20%-вий податок з маси товару, що вивозилася, а з імпорту, який розпродавався в Криму, також брався 20%-вий податок. Тобто, разом на сплату податків ішла половина допомоги⁴.

По допомогу кримський уряд звертався до всіх, до кого тільки міг. 12 травня 1922 р. голова КримЦВК Ю. Гавен надіслав до Наркомнацу в Москву телеграму, в якій зазначалося: «КримЦВК пропонує вам терміново з'ясувати винних у наданні невірних шифрованих телеграм з даними щодо минулорічного валового врожаю хліба в Криму»⁵.

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 709. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 8.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 137–137 зв.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 173–173 зв.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 113.

⁵ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 279.

11–12 травня 1922 р. в Сімферополі відбулася II Всекримська татарська безпартійна конференція. Вона від власного імені звернулася по допомогу до Наркомнацу, Бюро міжнародної робітничої допомоги, Грузинського й Азербайджанського раднаркомів. У телеграмах, які підписали голова Кримського раднаркому Ю. Гавен і голова конференції О. Дерен-Айерли, між іншим, зазначалося:

– у телеграмі до Бюро міжнародної робітничої допомоги: «Від імені татар Криму, які працюють, II Всекримська татарська безпартійна конференція надсилає глибоку вдячність всьому міжнародному пролетаріату за поміч, котру отримують голодуючі робітники та селяни Росії й просить поширити цю допомогу й на Крим»¹;

– у телеграмі до Азербайджанського раднаркому: «Від імені голодуючих робітників та селян Криму звертаємося до трудящих братерської республіки з палким закликком допомогти у боротьбі із страхітливим голодом. В Криму голодують більш 400 тис. осіб, тобто більше 60% всього кримського населення. Від голоду вже загинули близько 75 тис. осіб, в тому числі більше 50 тис. татар, більше однієї п'ятої всього кримськотатарського населення. Беручи до увага те, що сам Азербайджан переживає продовольчі ускладнення, конференція просить допомогти голодуючому Криму тими непродовольчими продуктами, котрі є в достатку в Азербайджані: нафтою, бензином, часом та ін.»²;

– у телеграмі до Грузинського раднаркому та Грузинського Помголу: «Від імені голодуючих робітників та селян Криму Всекримська татарська безпартійна конференція надсилає палкий привіт та глибоку вдячність всім, хто працює в братерській Республіці Грузія за допомогу, яка була надана голодуючому населенню Криму»³.

Серед численних звернень до сусідів Ю. Гавен також надсилав багато листів із проханнями по допомогу й у Харків — до керівництва ЦК КП(б)У⁴. 3 березня 1922 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У разом з членами уряду Української республіки, яка в цей час сама потерпала від жорстокого голоду, ухвалили рішення про «відправку до Криму двох хлібних поїздів, які будуть сформовані Катеринославом з місцевих засобів. Доручити Український економічній нараді негайно, сьогодні ж, відшукати хліб для цих маршрутів»⁵. Окрім цих двох поїздів з хлібом з України до Криму надіслали ще 20 тис. пайків та ще два додаткові поїзди з іншим продовольством (Очерки истории Крыма... 1964, с. 29).

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 277.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 278.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 280.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 277.

⁵ Центральний Державний архів громадських об'єднань (далі — ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 43.

З початком весни 1922 р. нарешті почала надходити організована допомога від держави. Документи фіксують, що кількість продовольчих пайків, які видавалися, була недостатньою. У селі Сюзортан Бахчисарайського району «голод почався з осені, але посилювався із січня. З'їли усіх собак й котів. Смертність від голоду дуже значна, особливо серед дорослих, тиф теж лютує»¹.

В умовах катастрофи голоду припинили працювати школи, громадські установи, в багатьох випадках людей було покинуто напризволяще: «Кокозький райвиконком налічує 11 сільвиконкомів, які включають 18 сіл. Голод у районі почався з грудня. З 19 тис. населення в районі загинуло 3 тис. осіб. До березня [1922 р. — Т. Бикова] жодних випадків допомоги голодуючим не було»².

У квітні 1922 р. відбулося об'єднане засідання кримських ЦВК, Раднаркому та Кримської економічної наради. На засіданні також були присутні голова ВЦВК М. Калінін і голова ВУЦВК Г. Петровський. На порядок денний з ініціативи Г. Петровського поставили вивчення голоду в Україні та Криму. Після доповіді про причини, наслідки та шляхи виходу з голоду, з якою на нараді виступив голова КримЦВК Ю. Гавен, відбулося дуже жваве й відверте обговорення. Ю. Гавен зазначив, що КримЦВК звернувся по допомогу до центру ще в жовтні 1921 р., а отримав її лише в лютому 1922 р. Як результат, підкреслив далі Ю. Гавен, до лютого — березня 1922 р. голодувало 500 тис. осіб, хоча в лютому — грудні 1921 р. їх було лише 150–200 тис. осіб. Наприкінці 1921 р. від голоду померло до двох тисяч осіб, в січні 1922 р. — 10 тис. осіб, в лютому — 14 863, в березні — 18 869, в квітні — 13 253, в травні — 3 053. Тобто за чотири місяці померло 56 069 осіб³. Щодо тих, хто голодував, то їх кількість у лютому становила 302 тис. осіб, в березні — 379 тис., в квітні — 377 тис. Кількість їх досягала 53% усього населення Криму (Зарубин, В. Г. & Зарубин, А. Г. 1995, с. 35; Зарубин, А. Г. & Зарубин, В. Г. 2008, с. 337).

Під час наради один з доповідачів зазначив: «Стадія ця відрізняється повним розкладанням всіх моральних підвалин та установлених законів людського гуртожитку: йдуть повсюди грабування, крадіжки, вбивства та шахрайство. Бандитизм, як один із супутників голоду, дійшов до вищої точки розвитку» (Зарубин, А. Г. & Зарубин, В. Г. 1997, с. 337).

Пік голоду — березень 1922 р. Це був найстрахітливіший місяць для Криму, коли основна маса потерпілих залишилася з бідною наодинці.

У травні 1922 р. член Помголу Мосради Г. Сорокін приїхав до Криму. Він залишив досить змістовний опис того, що тоді відбувалося на півострові: «Раніше згідно повідомлень місцевих працівників, за добу збирали з улиць

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 709. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 119.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 709. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 119.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 3–4..

Сімферополя по 300 осіб, померлих від голоду. В інших містах Криму голод... продовжує розвиватися й навіть можна сказати — жахливо. В Ялті, як найменш постраждалій від голоду, налічується до 20 тис. голодуючих. Задовольняються голодною нормою не більше 70%. У м. Бахчисараї твориться щось кошмарне. Вимерло від голоду 55%, також й у м. Карасубазарі — в цьому районі вимерло від голоду не менш 55%. При обстеженні цих районів охоплює жах: приміські села зовсім порожні й розвалені. Вимерли всі 100%. Я спочатку вважав, що з цих місцевостей всі мешканці кудись переїхали від голоду, але мені доказали, що всі вимерли. На запитання, чому всюди руїна, мені відповіли, що мешканці до останньої хвилини виламували рами, двері й навіть цегли з камінням й виносили на базар й продавали за шматок хлібу, й коли вже нема було чого продавати — вмирали з голоду. Вийжджати куди-небудь місцеве населення було неспроможне... Вигляд у голодуючих жахливий, особливо тяжко дивитися на дітей, у яких в більшості немає батьків. Немає у цих містах майже нічого. Продовольства нема, нема мануфактури, у кожної дитини чи дорослого одна зміна білизни, нема жирів (і що найгірше, татари вмирають від голоду, а свинину їсти відмовляються). Зовсім немає мила, що призводить до зростання епідемій» (Цит. за: Козлов, В. Ф. 2002, с. 167–168).

Восени 1922 р. по Криму проїхав командувач військових сил України та Криму М. Фрунзе. Повернувшись до Харкова, він 27 листопада на засіданні політбюро ЦК КП(б)У доповів про все, що побачив. Між іншим, зазначив: «Економічне становище Криму дуже тяжке. Південний берег, особливо Ялтинський район, вже голодує; ціни сильно зросли, санаторії зруйновані, будинки порушені, реманент розкрадають; каналізація й водопостачання зруйновані, Алупці загрожує епідемія. Трапляються санаторії, котрі зовсім затоплені водою, що вилілася з труб водопроводу, який луснув. ... У Севастополі стан дещо кращий. Що стосується Червоної армії, то настрої комскладу погані, що пояснюється дуже маленькою заробітною платою та тим, що члени родин комскладу не отримують пайків. З 30 тис. пайків Наркомпрод відпустив лише 6 тис. Настрій червоноармійців добрий, проте вони скаржаться на голод, холод, відсутність обмундирування та постільних речей»¹.

Статистику тих років, за всієї сумлінності службовців, не можна вважати досконалою. Тому в документах є розходження між цифрами. В травні голодувало від 360 до понад 500 тис. 12 травня за підписом Ю. Гавена та голови татарської безпартійної конференції О. Дерен-Айерли до Азербайджанської РНК було відправлено телеграму, в якій зазначалося: «В Криму голодує більше 400 тис. осіб., тобто більше 60% всього кримського населення. Від голоду загинуло вже біля 75 тис. осіб., в тому числі більше 50 тис. татар. Понад однієї п'ятої всього татарського населення загинуло від голо-

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 30. Арк. 100–100 зв.

ду»¹. До серпня чисельність померлих досягла 86 тис.² Найбільше постраждали весь Ялтинський округ, райони — Євпаторійський, Судакський, Карасубазарський, Коккозский, Бахчисарайський, Балаклавський, де голодувало практично майже все населення.

Наркомпрод РРФСР визначив голодного 1922 р. продподаток для Криму в обсязі 1,2 млн. пудів, причому заборонив засівати поля до його внесення. Наркомпрод Криму подав протест, адресуючи його в ЦК РКП(б). Заборона сіяти призвела до того, що 1922 р. посівна площа на півострові скоротилася до 250 тис. дес., що становило лише 26,4% посіву 1916 р. (Борьба большевиков за упрочение... 1958, с. 137; Очерки по истории Крыма..., с. 30).

Окрім того, площа засіву скоротилася ще й тому, що з отриманих 750 тис. пудів насіннєвого матеріалу чверть населення з'їло, замість того, щоб засадити лани. Також треба додати, що через голод у республіці залишилися: волів — 8%, корів — 25%, овець — 40%, свиней — 2%³.

Літо 1922 р. теж було посушливим. До жорстоких погодних умов додалось інше лихо — шкідники (сарана, стрічковий хробак, кукурудзяний жук, гессенська муха та ін.), які знищили значну частину врожаю. Загинуло не менше, ніж 25–30% посівів, що призвело до нового оберту голоду 1922–1923 рр.⁴ Адже валовий урожай зернових визначався у 8 млн. пуд. хліба, а потреби Криму тим часом обчислювалися в 12,5 млн. пуд.⁵

На кримській землі розпочалися небачені раніше події. Голод призвів до канібалізму. Жажливий стан, у якому перебували мешканці Криму, віддзеркалюють тогочасні документи.

«Жахи голоду починають набувати жахливих форми. Людоїдство стає звичайним явищем: в Бахчисарай родина циган зарізала чотирьох дітей і з м'яса зварила суп. Цигани арештовані і суп з м'ясом доставлений до міліції. В Севастополі на ринку валяються трупи, причому міліція відмовляється їх забирати... В Карасубазарі реєструється 25 — 30 смертельних випадків щодобово. Діяльність компомголу проявляється слабо. Але коли в містах помітні деякі ознаки допомоги, то в селах голодуючі залишені абсолютно напризволяще»⁶.

«Кожного дня зведення з міст свідчать про людоїдство. Воно знову виявлено в Карасубазарі. Місцевий Допгол через відсутність продовольчих ресурсів не в змозі дати голодуючим можливості існувати хоча б у напівголодному стані, наслідку чого є людоїдство і вживання в їжу падла. Весь

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф. Р-151. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 173; Держархів Автономної Республіки Крим. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 206, 210.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф. Р-151. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 469.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 4.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 184. Арк. 5.

⁵ Красный Крым. 1922. 6 серпня.

⁶ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 210 (витяг з щодобового зведення ЧК від 3 березня 1922 р.).

день на ринку відбувається полювання на собак, які зашли сюди... Голодні маси у більшому відсотку живляться волів'ячою та овчею шкірою, також забираючи з шкіряних заводів покидьки, що вже були в обробці та у ванні. Лікарні переповнені голодуючими, які вмирають від виснаження¹.

«Фунт хліба в Алупці коштує до 160 тис. руб. Всі жахи Поволжя мають місце в Криму: цілком з'їдена вся худоба та коні, сільське населення кидає свої помешкання та йде до міст, відсоток смертності прогресивно зростає. По шосейним дорогам Севастополь — Сімферополь — Євпаторія, в містах, на вулицях та біля вокзалів, лежать трупи та покинуті матерями діти. Гурти жебраків ходять по селах, благаючи їжі. Люди, у яких ще є якесь майно, бажають обміняти його на їжу на будь-яких умовах»².

Становище в Криму висвітлювали також в інформаційних довідках Державного політичного управління. Ось, наприклад, як вони характеризують життя в Криму протягом першої половини 1922 р.:

Зведення від 17 січня: «Продовольче становище погіршується, викликаючи крайнє збудження проти Радянської влади у широких мас населення. З'являється маса жебраків, переважно діти. До неабияких розмірів розгорнулися крадіжки. Були спроби пограбування складів з продовольством. Поширюються прокламації Махна, які закликають до погрому складів, що справляють ще більш збуджуючий вплив населення. На ґрунті голоду можна побачити випадки загибелі. Ціни зростають, населення споживає падло, кішок та ін. Лише в Севастополі ціна на хліб знизилася (за фунт платять 25 тисяч), але в усіх інших містах ціна зростає дуже швидко. Комітети допомоги занадто слабкі, щоб пом'якшити гостроту становища. Скорочення штатів викликає ворожий настрій щодо радянської влади з боку звільнених, які приречені на голодування. В містах та селах зростають проституція та крадіжки. З'являється продуктовий бандитизм. В Граматиковському районі ціла громада селян зайнялася грабуванням худоби. Особливо тяжкий стан в Ялті, де фунт хлібу коштує 100 тис. Настрої у військових частинах, хоча вони й постачаються продуктами задовільно — у порівнянні з іншим населенням — дуже погані. Відмічаються випадки дезертирства»³.

Зведення від 20 січня: «Настрої населення погіршуються й стають дуже пригніченими. В Сімферополі на ринку відбулися безчинства: юрба червоноармійців почала забирати у торговців хліб й продукти харчування. Ціна хліба в середньому дорівнює 30–40 тис. руб. за фунт, але в Ялті — 60 тис., в Алупці — до 100 тис. руб. В містах й селах зростає кількість жебраків. Серед селянського населення та безробітних все частіше можна бачити випадки загибелі. Стан на фабриках й заводах поганий, особливо різко ситуація по-

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 46 (витяг з щодобового зведення ЧК від 13 березня 1922 р.).

² Правда. 1922. 18 лютого.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1304. Арк. 6.

гіршилася у Севастополі, де повна відсутність грошових знаків на виплату заробітної плати робітникам прирікає останніх на голодування. Зростають грабунки заводського чи фабричного реманенту. Продуктивність праці падає катастрофічно. ... Напівголодне існування примушує робітників продавати все, що в них ще залишилося»¹.

Зведення від 26 лютого: «Голод поширюється, виграючи щодобово сотні та тисячі жертв. Лише в одному Карасубазарському районі смертність перевищує 100 осіб на добу. Комітети допомоги голодуючим не мають сили справитися із становищем. Збільшуються випадки людоїдства. На вулицях лежать померлі та вмираючі. На ґрунті голоду поширюються епідемії, боротьба з якими гальмується через відсутність медикаментів та поганий стан лікарень. З ринків зникають продукти. Підприємства майже не працюють»².

Голод завдав страхітливого удару саме по кримськотатарському населенню. Врешті-решт це викликало занепокоєння у Наркоматі в справах національностей. Навесні 1922 р його представник прямо заявив про необхідність запобігти «загибелі цілої нації»³.

Для забезпечення Криму продовольством до нього прикріпили низку врожайних губерній, зокрема Кременчуцьку губернію УСРР. Звіди навесні 1922 р. на півострів завезли три ешелони продовольства⁴. В усіх містах і сільських районах почали відкривати їдальні. Український Червоний Хрест з 15 лютого по травень 1922 р. розподілив у Криму 762 тис. 177 продовольчих пайків⁵.

Проте голод, який бував на теренах кримського півострову, не для всіх верств населення був настільки страхітливим. Адже, як і завжди в практиці більшовицької влади, керівники радянського уряду та партії забезпечувалися продовольством на зовсім іншому рівні, ніж прості мешканці півострова.

В кримському архіві зберігається багато документів, з яких можна побачити, що центральним партійним і радянським працівникам голод, від якого вмирили кримські робітники та селяни (більшість яких становили кримські татари), не був відомий. Так, дуже промовистим є таке посвідчення, надане 23 січня 1922 р. «тов. Арутову, в тому, що меблі, ковдри, портъери, віно та фрукти, котрі він провозить, належать раднаркому Криму й доставляються до м. Сімферополя, а тому не підлягають ані реквізиції, ані конфіскації»⁶. Або видана 15 лютого довіреність «тов. Кудря Анатолію на отримання зі складу в м. Ялта по наряду Сельпрому № 4 для раднаркому Криму 1600

¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1304. Арк. 9–10.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1304. Арк. 20–21.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 151. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 139.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 662. Оп. 1. Спр. 59. Арк. 208.

⁵ Красный Крым. 1923. 27 июля.

⁶ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 109.

пляшок віна»¹. Чи видане 26 квітня доручення «...тов. Новікову на предмет отримання з Сімферопольської заготівельконтори картоплі у кількості трьох пудів для раднаркому Криму»². Або наказ від 10 квітня 1922 р.: «Надайте розпорядження щодо виділення на потребу машини “Пакард” бензину та масла для поїзди до міста Ялти та від Ялти до маєтку Форос й назад до Сімферополя для доставки продовольства з фонду раднаркому»³. Слід зазначити, що саме у Форосі діяв спеціальний санаторій для членів Кримського обкому РКП(б) та радянського уряду.

І це зовсім не поодинокий випадок. Ще 20 березня 1922 р. голова Раднаркому Кримської АСРР С. Саїд-Галіїв надав посвідчення «завідуючому адміністративно-господарчого відділу КримРНК тов. Арутову Л. О. в тому, що він командується до м. Ялта для вилучення цінностей із дворців та радгоспів Північного берегу Криму й для перевезення їх до м. Сімферополя. Також йому доручається знайти та закріпити на ПБК три будинки для будинків відпочинку КримРНК, КримЦВК та обкому РКП. ... Всім урядам як громадянським, так й військовим треба надавати тов. Арутову будь яку допомогу для виконання покладених на нього обов'язків»⁴.

Можна також згадати й розпорядження, котре 22 травня 1922 р. надійшло від секретаріату ЦК КП(б)У до «тов. Александрова» з вимогою негайно надати п'ять вагонів для «термінового перевезення в Крим продуктів для санаторіїв ЦК. Питання надзвичайно серйозне, тому поквартесья»⁵.

10 липня 1922 р. співробітник Особливого відділу Раднаркому К. Люсін видав доручення «тов. Новікову та Кісельову в тому, що вони командуються з кабриолетом зі сірим конем, котрий належить раднаркому Криму до Ялти — на дачу Кічкіне для доставці двох дойних корів, котрі відправляються туди»⁶.

15 вересня управитель справ раднаркому А. Мазикін видав доручення «завідуючому господарчого відділу РНК тов. Туркову Б. І. в тому, що йому довіряється отримання 50 пудів фруктів із радгоспу «Чотті» по наряду Наркомзему № 4214 для раднаркома»⁷.

18 вересня 1922 р. тимчасовий виконувач обов'язків управителя справами Раднаркому К. Люсін (Мазикін у цей час поїхав у відпустку) звернувся до Консервотресту з проханням «відпустити для співробітників РНК, ЦВК та Економічної Наради на 65 осіб варення за готівковий розрахунок»⁸.

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 768.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 238.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 249.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 343.

⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1011. Арк. 131.

⁶ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 349.

⁷ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 512.

⁸ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 522.

Також можна зазначити, що всі працівники Раднаркому та Кримського обкому РКП(б) мали право на безкоштовний проїзд у місцевому транспорті¹.

Окрім того, слід навести витяг зі звітної доповіді управителя справ кримського обкому А. Мазикіна, якій під час VII обласної партійної конференції (22–24 жовтня 1922 р.) доповів: «За час з 1 січня по 1 жовтня 1922 р. було отримано більш 11 тис. пудів різноманітних продуктів, причому їх розподіл відбувся згідно прямого призначення, а також виходячи зі ступеню злиденності та доцільності.

Вищезазначені продукти розповсюджувалися таким чином:

Округним комітетам	7 892 пуда
Школам політграмотності	1017
Обласній партшколі	876
Допомога членам РКП	3510
Будинку відпочинку «Кічкіне»	480
Пайки для Раднаркому	716
Пайки для Держплану	813
Співробітникам обкому в рахунок жалування	414
Для столової	5447
Реалізовано на ринку	213
Всього	10 978 пудів*

* Цифри, наведені в таблиці, взято з архівного джерела. Проте не можна не побачити, що в підсумку є груба помилка. Якщо скласти всі зазначені числа, то ми отримаємо не 10978 пудів, як зазначено в таблиці, а значно більше — 21 378 пуда. Тобто за названий у доповіді термін на потребу обкому й структур, котрі від нього залежали, пішло в два рази більше продуктів.

Крім того за рахунок обласного комітету було видано штабу ЧОП Криму, шефом якого є обком, 447 пудів 20 фунтів різноманітного продовольства. Столовою обласного комітету видано власним співробітникам 825 обідів, а командировочним та іншим — 4013 обідів»².

Наведені цифри того, що надали працівникам Кримського обкому РКП(б) дуже промовисті, якщо згадати, як саме потерпали від голоду прості мешканці півострова...

Особливо показовим у цьому плані буде ще один архівний документ, датований 1922 р., в якому досить відверто описано продукти, котрі входили до складу так званих «особливих пайків», що надавалися працівникам Кримського обкому РКП(б), райкомів та Раднаркому. В Управлінні справами Раднаркому Кримської АСРР існував затверджений у Кримському обкомі партії та Раднаркомі перелік «відповідальних працівників» (від голови уряду до помічника в канцелярії та діловода), які постійно отри-

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 88.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 57–58.

мували спеціальні продуктові пайки¹. Разом з тим до подібних списків на отримання пайків додавали й лікарів, які обслуговували працівників владних структур².

За затвердженими нормами, до складу пайків для «відповідальних працівників» обкому входили: хліба — 45 фунтів* (або борошна — 30 фунтів), м'яса або риби — 7 фунтів, крупи — 7 фунтів, жирів — 1 фунт, цукру — 1 фунт, повидла — 2 фунти, свіжих овочів — 20 фунтів, свіжих фруктів — 10 фунтів, солі — 1 фунт, мила — 1/2 фунта, цигарок — 1 000 штук, чаю — 1/4 фунта (або кави — 1/2 фунта), сірників — 3 коробки.

Пайки для працівників міськкому та міських відділень раднаркому були дещо меншими та скромнішими за складом. До них входили: хліба — 30 фунтів, крупи — 4 фунти, м'яса — 2 фунти, овочів — 20 фунтів, цукру — 1/2 фунта, солі — 1 фунт, жирів — 1/2 фунта, мила — 1/4 фунта, кави — 1/4 фунта, сірників — 2 коробки, тютюну — 1/8 фунта³.

А тепер порівняємо ці норми зі складом типового єдиного трудового пайка, який видавали робітникам і службовцям радянських установ: «крупа — 3 3/4 фунта, бринза — 1 1/2 фунта, олія льняна — 1 фунт, пшоно (замість овочів) — 1 1/4 фунта, сіль — 1 фунт, чай — 1/8 фунта, кава — 1/8 фунта, сірників — 2 коробки»⁴.

Проте не можна сказати, що всі робітники та службовці мали однакові умови для існування. Згідно з системою, котру ухвалили у ВЦСПС, усі робітники та службовці поділялися на три групи. До першої належали всі робітники та службовці, які працювали на підприємствах КСНГ, переведених на госпрозрахунок. Заробітну плату їм мала нараховувати та сплачувати сама установа — з власного кошту. До другої групи належали всі інші підприємства, на яких встановлювалася змішана форма оплати праці, котра складалася з твердої ставки у 180 009 крб. і пайка. До третьої групи входили всі державні установи, в яких, згідно з розпорядженням раднаркому від 10 червня 1921 р., було введено колективне постачання (Штейнбах, Е. М. 1927, с. 71).

Але на території Криму були ще такі мешканці, які взагалі не мали роботи. Тому, щоб надати безробітним якийсь шанс на порятунок, з кінця лютого 1922 р кримський уряд почав організовувати в 6 округах Криму громадські роботи — дорожні або меліоративні. Працюючи на таких роботах, дорослі потерпілі від голоду мали можливість заробити або якісь гроші, або які-небудь продукти. Проте тільки з травня почали регулярно виплачувати кошти тим, хто працював на громадських роботах. Було організовано надання трудової допомоги міській бідності, завдяки чому в середньому працювало

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 53.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 227.

* 1 фунт дорівнює 409,5 г.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 83–84.

⁴ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 4093. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 5.

до 900 осіб. В Севастополі на будівництві Балаклавської трамвайної лінії на громадській роботі чотири місяці щодоби працювало по 100 робітників.

У містах робота полягала в обробці землі під городи, в проведенні водогонів, мощенні вулиць, ремонті приміщень та ін. Найбільший час, протягом якого безробітний мав перебувати на таких роботах коливався від одного до півтора місяців.

Всього з квітня по грудень 1922 р. на громадських роботах було використано близько 23 тис. робітничих діб і 600 підводо-діб. 1923 р. на уже було використано близько 24 тис. робочих діб і 500 підводо-діб (Штейнбах, Е. М. 1927, с. 77).

Середній зарібок робітників, зайнятих на громадських роботах з січня по 1 липня 1923 р. , можна побачити з даних таблиці (Штейнбах, Е. М. 1927, с. 77):

Місце	Зарібна платня (за добу)
Сімферополь	1 крб. 25 коп.
Севастополь	2 крб. 04 коп.
Феодосія	1 крб.
Євпаторія	1 крб.
Бахчисарай	1 крб. 67 коп.
Керч	1 крб. 28 коп.
Середній зарібок по Криму	1 крб. 29 коп.

Тим не менше, абстрактна сума зарібної плати, котру нараховували робітникам в середині 1921 р., мало про що зможе розповісти нам, якщо ми не знаємо, якою саме була вартість основних продуктів харчування. Тому звернемося до даних про те, скільки коштували продукти першої потреби на базарах. Ці відомості зможемо побачити з наступної таблиці (вимірювання у фунтах)¹:

Назва продукту	Ціна (у карбованцях)
Хліб	4000
Борошно	5000
Олія вершкової	20 000
Олія соняшникова	15 000
Сало свиняче	14 000
«Катик»	3000
Пшениця	2500
Картопля	3000
М'ясо	5000
Молоко (за 1 пляшку)	2500

Голод став гуманітарною катастрофою для всього кримського населення. Бажаючи захиститися від нього, кримські татари створювали ініціативні

¹ Красный Крым. 1921. 27 липня.

групи. Так, Президія ЦК Допголу 30 січня 1922 р. звернулася до Кримського обкому РКП(б) з проханням надіслати до Туреччини делегацію в складі Дерен-Айерли, Каліновського та Мусабєкова, котра мала збирати кошти для потерпілих від голоду в Криму¹.

Навесні 1922 р. кримський уряд почав формувати склад делегації на чолі з таким видатним представником кримськотатарської інтелігенції як С.-А. Айвазов для поїздки до Стамбула, щоб купити зерна. Також делегації поставили завдання встановити торговельно-економічні відносини з болгарськими фірмами для закупівлі продовольства.

Діяльність делегації було проаналізовано на об'єднаному засіданні ЦВК, РНК Кримської АСРР та ЦК Допомоги голодуючим (Допгол) 13 жовтня 1922 р. С.-А. Айвазов виступив з доповіддю про роботу кримського представництва в Туреччині. Було відзначено важливість переказування пожертв грошовими сумами².

В рамках кожної етнічної групи створювалися організації, які допомагали за національним критерієм. Кримські татари отримували допомогу з Туреччини, від діаспори, яка мешкала в цій країні.

Отже, голод став наслідком комплексу як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів. Політика продрозкладки, реквізиції, нищення селян є центральною причиною голоду в Криму 1921–1922 рр. Жорстоке вилучення продовольчих ресурсів із кримського села прирєкло селян на голод. Досить довго центральна влада не визнавала Крим регіоном, котрий голодує, і це мало трагічні наслідки. Більшовики використали голод як привід для розправи з церквою. На першому етапі з листопада 1921 по квітень 1922 рр., допомога потерпілим була зовсім недостатньою й погано організованою. Голод поставив кримськотатарський народ фактично на межу гуманітарної катастрофи. Загибель дітей поставила під сумнів саме майбутнє народу. Тому не дивно, що тематика голоду віддзеркалилась у кримськотатарській художній літературі. До теми голоду зверталися такі класики кримськотатарської літератури та драматургії як С.-А. Айвазов, У. Іпчі, А. Ільмій.

1923 р. намітилася поступова зупинка падіння сільськогосподарського виробництва. Це стало можливим завдяки багатьом чинникам. Того року склалися гарні погодні умови, що допомогло зібрати добрий урожай і створити нормальний насінневий фонд. Проте це не завжди стосувалося того зерна, котре передбачалося пустити на харчування місцевому населенню. Адже цю частину врожаю в багатьох місцевостях вразили гризуни, котрі знищили понад 2,5 млн. пудів зерна³. Тому й 1923 р. Криму надавали значну продовольчу допомогу як Україна та РСФРР, так і низка закордонних орга-

¹ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 202.

² Держархів Автономної Республіки Крим. Ф.-Р. 709. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 75 зв.

³ Держархів Автономної Республіки Крим. Ф. Р-652. Оп. 1. Спр. 757. Арк. 20.

нізацій, особливо Американська адміністрація допомоги (АРА). Так, 1923 р. АРА відкрила в Криму понад 700 їдалень.

Окрім АРА Криму допомагали Міжнародний комітет робітничої допомоги голодуючим в Радянській Росії (Міжробдоп), єврейський «Джойнт», місія Фрїтгофа Нансена, американські квакери, німецькі меноніти, закордонні татарські та мусульманські благодійні товариства тощо.

Борьба большевиков за власть Советов в Крыму. 1957. Симферополь.

Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. 1958. Симферополь.

Бояджиев, Т. 1930. *Крымско-татарская молодёжь в революции. Краткий очерк из истории националистическо-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодёжи Крыма.* Симферополь.

Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. 1987. М.: Сов. Энциклопедия.

Зарубин, А. Г. & Зарубин, В. Г. 2008. *Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму.* Симферополь. С. 334.

Зарубин, В. Г. & Зарубин, А. Г. 1995. Голод в Крыму (1921–1923). *Клио.* Симферополь. № 1–4. С. 35.

История Крыма. 1993. Симферополь.

Козлов, В. Ф. 2002. Помощь Москвы голодающему Крыму в 1922 г. *Москва — Крым. Историко-публицистический альманах.* Вып. 4. С. 167–168.

Кондратюк, Г. М. 2014. *Національна політика в Кримській АРСР у 20–30 роках ХХ ст.* Вінниця.

Крымская АССР. 1921–1925 гг. Вопросы и ответы. 1990. Симферополь.

Мельгунов, С. П. 1990. *Красный террор в России. 1918–1923.* М.: РИЦО, P.S.

Очерки по истории Крыма. 1964. Ч. III. Симферополь.

Очерки истории Крымской областной партийной организации. 1981. Симферополь.

Ревкомы Крыма. Сборник документов и материалов. 1968. Симферополь.

Султан-Галиев, М. 1996. О положении в Крыму. *Крымский архив.* № 2. С. 87.

Усов, С. А. 1925. *Историко-экономические очерки Крыма.* Симферополь.

Штейнбах, Е. М. 1927. *Профессиональное движение в Крыму. 1917–1927 гг.* Симферополь.

Bor 'ba bol'shevikov za vlast' Sovetov v Krymu [Bolshevist Struggle for Soviet Rule in Crimea]. 1957. Simferopol'. [In Russian].

Bor 'ba bol'shevikov za uprochenie Sovetskoj vlasti, vosstanovlenie i razvitie narodnogo hozjajstva Kryma [Bolshevist Struggle for Soviet Rule Stabilization, Recovery and Development of National Economy in Crimea]. 1958. Simferopol'. [In Russian].

Bojadzhiev, T. 1930. *Krymsko-tatarskaja molodjozh' v revoljucii. Kratkij ocherk iz istorii nacionalisticheskogo-burzhuznogo i kommunisticheskogo dvizhenija sredi tatarskoj molodjozhi Kryma [Young Crimean Tatars in the Revolution. Short Review on History of Nationalist-Bourgeois and Communist Movement of Young Crimean Tatars].* Simferopol'. [In Russian].

Grazhdanskaja vojna i voennaja intervencija v SSSR: Jenciklopedija [Civil War and Military Intervention in USSR: encyclopedia]. 1987. Moskva: Sov. Jenciklopedija. [In Russian].

- Zarubin, A. G. & Zarubin, V. G. 2008. *Bez pobeditelej. Iz istorii grazhdanskoj vojny v Krymu* [Without Winners: About History of Civil War in Crimea]. Simferopol'. S. 334. [In Russian].
- Zarubin, V. G. & Zarubin, A. G. 1995. Golod v Krymu (1921–1923) [Famine in Crimea (1921–1923)]. *Klio*. Simferopol'. № 1–4. S. 35. [In Russian].
- Istorija Kryma* [History of Crimea]. 1993. Simferopol'. [In Russian].
- Kozlov, V. F. 2002. Pomoshh' Moskvy golodajushhemu Krymu v 1922 g. [Aid of Moscow for Starving Crimea]. *Moskva — Krym. Istoriko-publicisticheskij al'manah*. Vyp. 4. S. 167–168. [In Russian].
- Kondratiuk, H. M. 2014. *Natsionalna polityka v Krymskii ARSR u 20–30 rokakh XX st.* [National Policy in Crimean ASSR in 1920–1930's]. Vinnytsia. [In Ukrainian].
- Krymskaja ASSR. 1921–1925 gg. Voprosy i otvety* [Crimean ASSR. 1921–1925. Answers and Questions]. 1990. Simferopol'. [In Russian].
- Mel'gunov, S. P. 1990. *Krasnyj terror v Rossii. 1918–1923* [Red Terror in Russia]. Moskva: PUICO, P.S. [In Russian].
- Ocherki po istorii Kryma* [Essays on the Crimean History]. 1964. Ch. III. Simferopol'. [In Russian].
- Ocherki istorii Krymskoj oblastnoj partijnoj organizacii* [Essays on the History of Crimean Regional Institution of Party]. 1981. Simferopol'. [In Russian].
- Revkomu Kryma* [RevComs of Crimea]. Sbornik dokumentov i materialov. 1968. Simferopol'. [In Russian].
- Sultan-Galiev, M. 1996. O polozhenii v Krymu [About the Situation in Crimea]. *Krymskij arhiv*. № 2. S. 87. [In Russian].
- Usov, S. A. 1925. *Istoriko-jekonomicheskie ocherki Kryma* [Essays on History and Economy of Crimea]. Simferopol'. [In Russian].
- Shtejnbah, E. M. 1927. *Professional'noe dvizhenie v Krymu. 1917–1927 gg.* [Professional Movement in Crimea. 1917–1927]. Simferopol'. [In Russian].

УДК 303.446.4.341.31

DOI: 10.20535/2307-5244.47.2019.158276

Ш. Ш. Рамазанов

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Sh. Ramazanov

National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute»

УРОКИ ІСТОРИЇ: ПРО ПРИЧИНИ ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Causes of the Beginning of the Second World War

У статті аналізуються основні причини Другої світової війни. Найважливішими з них автор називає суперництво великих держав між собою, їх прагнення до експансії, до європейської та світової гегемонії, а також